

мове. Намі былі абагульнены даныя «Беларускай граматыкі». І ў выніку высветлілася, што з прыкладна 26 тысяч прадстаўленых форм назоўнікаў толькі прыблізна 3 % маюць рухомы націск. У прыметнікаў, таксама як у балгарскай мове, не адзначаецца яго рухомасці, не змяняецца месца націску і ў большасці форм дзеясловаў¹³.

Вельмі істотная блізкасць пазіцыйных характарыстык акцэнтных сістэм аналізуемых моў абумоўлівае і функцыянальную іх (сістэм) схонасць. Па-першае, націск тут служыць сродкам адрознення лексічных значэнняў слоў. Прыклады з балгарскай мовы: *седмица* (тыдзень) — *седмѣца* (сямёрка), *пара* (пара) — *пара* (манета), *вълна* (воўна) — *вълна* (хваля) і інш. Прыклады з беларускай мовы: *відны* (значны, важны) — *відны* (добра асветлены, бачны), *гадзіна* (гадзюка) — *гадзіна* (адзінка часу), *галіна* (частка дрэва) — *галіна* (вобласць навукі, вытворчасці) і інш. Па-другое, націск выступае ў абедзвюх мовах у якасці спосабу выражэння граматычных значэнняў: балг. *пила* (назоўнік) — *пила* (дзеяпрыметнік жаночага роду ад *пил*), *яде* (дзеясловаў цяперашняга часу) — *яде* (дзеяслоў у форме аорыста); у бел. *сушыць* (інфінітыў) — *сушыць* (III асоба цяперашняга часу, адзіночнага ліку дзеяслова), *кавалі* (назоўнік множнага ліку, назоўнага склону) — *кавалі* (дзеяслоў прошлага часу, множнага ліку) і шмат. інш. Па-трэцяе, націск як у балгарскай, так і ў беларускай мове выконвае вельмі важную канстытутыўную ролю. Аб'ядноўваючы склады, націск становіцца тым апазнавальным і арганізуючым сродкам, без якога немагчыма існаванне асобнага самастойнага слова.

Такім чынам, пазіцыйныя і функцыянальныя ўласцівасці балгарскага і беларускага слоўнага націску з'яўляюцца вельмі падобнымі (калі не сказаць тоеснымі). Асноўнае ж адрозненне заключаецца ў форме маніфестацыі націску — калі ў балгарскай ён носіць дынамічна-комплексны і якасны характар, то ў беларускай асноўным сродкам вылучэння аднаго са складоў з'яўляецца павелічэнне працягласці галоснага, пры гэтым назіраюцца своеасаблівыя якасныя адрозненні націскных і ненаціскных вакалаў.

¹ Гл.: Тилков Д., Бояджиев Т. Ударението в българския книжовен език. София, 1978. С. 9.

² Гл.: Тилков Д., Бояджиев Т. Българска фонетика. София, 1977. С. 153.

³ Гл.: Там жа. С. 153.

⁴ Гл.: Там жа. С. 154.

⁵ Гл., напрыклад: Выгонная Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мн., 1991. С. 138.

⁶ Гл.: Галосныя беларускай мовы. Мн., 1975. С. 5 і наст.

⁷ Гл.: Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., 1983. С. 154 і наст.

⁸ Гл.: Выгонная Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. С. 138.

⁹ Гл.: Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1989. С. 238—239.

¹⁰ Гл.: Фанетыка слова ў беларускай мове. С. 150 і наст.

¹¹ Падрабязней гл.: Журавель У. Б. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1988. № 2. С. 30 і наст.

¹² Гл.: Тилков Д., Бояджиев Т. Ударението в българския книжовен език. С. 17, 43, 53 і наст.

¹³ Гл.: Беларуская граматыка. Мн., 1985. Т. I. С. 356 і наст.

М. М. КАЗЛОЎСКАЯ

МЕТАНІМІЯ ЯК СРОДАК СЕМАНТЫЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ НАЗОЎНІКАЎ І ДЗЕЯСЛОВАЎ

(на матэрыяле слоўнікаў новых слоў і значэнняў у рускай мове)

Адной з праблем, што знаходзяцца ў цэнтры ўвагі сучаснага мовазнаўства, з'яўляецца праблема ўтварэння новых слоў. Узросшая цікавасць мовазнаўцаў да яе ў значнай ступені абумоўлена рэгістрацыяй новай лексікі ў спецыяльных слоўніках, якія адлюстроўваюць галоўныя тэндэнцыі развіцця мовы¹. Даследчыкі вывучаюць словаўтваральныя, семантычныя, марфалагічныя, функцыянальныя, стылістычныя асаблівасці нсалагізмаў.

У артыкуле разглядаецца ўтварэнне новых намінацый шляхам змянення семантычнага аб'ёму слоў, у прыватнасці — высветлены нека-

торыя асаблівасці метаніміі ў розных часцінах мовы. Крыніцай матэрыялу сталі слоўнікі «Новое в русской лексике. Словарные материалы» за 1977—1984 гг. (далей — СНСЗ і СМ).

У развіцці лексічнай сістэмы рускай мовы вялікую ролю адыгрывае працэс семантычнай дэрывацыі — змяненне значэння слова пры захаванні яго фармальнага аблічча. Згодна з метадыкай, прынятай у дадзеным даследаванні, сярод шляхоў, па якіх адбываецца змяненне сямантыкі, вылучаны наступныя: метафара, метанімія, перанос па агульнасці функцый, пашырэнне і звужэнне значэння, семантычная кампрэсія і семантычны зрух. Для кожнага з пералічаных спосабаў характэрна пэўная мадэль змен у семантычнай структуры слова. Так, у выпадку метанімізацыі «форма моўнай адзінкі ці афармленне катэгорыі пераносіцца з аднаго рэфэрэнта на другі на аснове той ці іншай сумежнасці, *сопредиельности* апошніх пры адлюстраванні ў свядомасці гаворачага»². У выніку ў структуры лексічнага значэння ўзнікае сема 'сумежнасць' у адрозненне, напрыклад, ад семы 'падабенства', характэрнай для метафары. Пры гэтым у слова з'яўляецца новая архісема з пераўтварэннем раней існаваўшай у дыферынцыяльны кампанент значэння³. Гэтая думка пацвярджаецца аналізам слоўнікавых дэфініцый. У большасці выпадкаў метаніміі тлумачэнне новага значэння ў разглядаемых крыніцах уключае ў свой склад або слова ў зыходным значэнні, або само зыходнае значэнне, зафіксаванае ў выдадзеных раней слоўніках (таму далей дэфініцыі ў СНСЗ-70 параўноўваюцца з дэфініцыямі ССРЛЯ, а слоўнікавыя тлумачэнні СМ-82, 83, 84 — з дэфініцыямі СЕ⁴).

Разгледзім, напрыклад, слова *реанимация*. У СЕ зафіксавана наступнае значэнне: /1/ *реанимация* 'совокупность мероприятий по оживлению человека, находящегося в состоянии клинической смерти, по восстановлению внезапно утраченных функций жизненно важных органов'. У СМ-83 зафіксавана іншае значэнне: /2/ *реанимация* 'специальная машина «Скорой помощи», в которой можно осуществлять реанимацию'. Як бачым, слова ў зыходнай дэфініцыі ўвайшло ў склад новага значэння /2/. Пры гэтым у структуры з'яўляецца новая архісема 'памяшканне', а раней наяўная 'мерапрыемства' пераўтвараецца ў дыферынцыяльную сему ('дзеянне, якое адбываецца ў гэтым памяшканні'). У даным выпадку прасторавая сумежнасць дае падставу лічыць, што значэнне /2/ утварылася шляхам метаніміі. У іншым выпадку можа адбывацца ўключэнне ў новае значэнне замест пэўнага слова яго зыходнага значэння. Так, слова *коммуналка* ўпершыню тлумачыцца ў СНСЗ-70 як 'коммунальная квартира, в которой живет несколько семей'. СМ-84 дае новае значэнне гэтай лексемы, у склад якога ўвайшла частка зыходнага: *коммуналка* 'комната в коммунальной квартире'. Тут у аснове метанімічнага пераносу ляжаць колькасныя адносіны, але ў семантычнай структуры адбываюцца тыя ж самыя змены: архісема становіцца дыферынцыяльнай семай.

Працэс метаніміі з'яўляецца адным з універсальных семантычных законаў у мовах свету⁵. У сувязі з гэтым частка новых значэнняў, якія ўтварыліся ў рускай мове ў апошні час у выніку метанімічнага пераносу, дастаткова вялікая і складае, па нашых падліках, 22,35 % усіх семантычных дэрыватаў. У прыведзенай ніжэй табліцы адлюстравана колькасць выпадкаў метаніміі ў кожным з выпускаў СНСЗ і СМ.

Колькасць метанімічных дэрыватаў	Лексікаграфічныя выпускі									
	СНСЗ 60	СНСЗ 70	СМ 77	СМ 78	СМ 79	СМ 80	СМ 81	СМ 82	СМ 83	СМ 84
Абсалютная	62	65	19	21	35	20	35	19	8	22
У % да агульнай колькасці семантычных дэрыватаў	30	22	39	23	29	15	22	15	19	17

Новыя значэнні, утвораныя шляхам метаніміі, могуць з'яўляцца ў слоў розных часцін мовы. Найбольшую актыўнасць выяўляюць

назоўнікі — 59,2 % выпадкаў. Метанімічная актыўнасць прыметнікаў і дзеясловаў — адпаведна 19,9 і 20,6 %. Сярод прыслоўяў метанімічныя пераносы склалі ўсяго 0,3 %. Прычына пераважнай колькасці назоўнікаў — у характары іменнага дэнатату, які можа ўступаць у розныя адносіны сумежнасці. Як вынік, тыпы метаніміі ў сферы назоўнікаў, заснаваныя на розных лагічных сувязях, даволі разнастайныя. Абмежаванасць сітуацый, пры якіх магчыма метанімізацыя іншых часцін мовы, у тым ліку дзеясловаў, прыводзіць да абмежаванай колькасці мадэляў вывучаемага пераносу значэння.

Для метанімізіруючых назоўнікаў вылучаюцца наступныя, уласцівыя толькі для іх, мадэлі: а) 'адно ў іншым' (*реанимация* 'реанимационное отделение в больнице' (СМ-82)); б) 'адно на іншым' (*Земля* 'о наземном центре управления полетом летательного аппарата' (СНСЗ-70) ад 'третья от Солнца, обитаемая планета' (ССРЛЯ)); в) 'дзеянне' — 'тое, з дапамогай чаго яно выконваецца' (*навеска* — 'механизм, с помощью которого сельскохозяйственные, дорожные и строительные машины навешиваются на трактор' (СНСЗ-70) ад 'действие по глаголу навесить' (ССРЛЯ)); г) 'месца' — 'тое, што там адбываецца' (*гостинная* 'массовое мероприятие, организуемое в клубе, Доме культуры с целью встречи сотрудников, сослуживцев в нерабочее время (для отдыха, неофициальных бесед и т. п.)' (СМ-84) ад 'общая комната для отдыха, приема посетителей и т. п. в общежитиях, гостиницах, санаториях и т. п.' (СЕ)) і іншыя.

Часцей за ўсё сустракаецца перанос 'частка' — 'цэлае': *пальметта* 'плодовые деревья, крона которых сформирована в виде веера или раскрытой ладони, применяемая в плодовом и декоративном плодоводстве' (СНСЗ-70); *коробок* 'игра, заключающаяся в том, что движением мыши лица нужно снять надетый на нос спичечный коробок' (СМ-82). Таксама назіраецца супрацьлеглы перанос 'цэлае' — 'частка': *киса* 'галстук-бабочка' (СМ-82) ад 'ласкательная кличка кошки, киска' (СЕ). Звычайна пераносіцца назва асобы на тыя прадметы, што ей належаць: *дипломат* 'портфель в виде плоского чемоданчика' (СНСЗ-70). Амаль усе новыя значэнні, утвораныя па гэтай мадэлі і зафіксаваныя ў разглядаемых крыніцах, маюць паметы 'разговорное' або 'просторечное'. Гэты факт пацвярджае думку аўтараў манаграфіі «Русская разговорная речь» аб высокай частотнасці даных мадэляў у гутарковай лексіцы⁶.

Калі працэс метаніміі ў сферы назоўнікаў не выклікае сумнення, то на конт дзеясловаў выказваецца нават думка, што ім наогул не ўласцівыя пераносныя метанімічныя значэнні, бо з дапамогай дзеясловаў абазначаюцца з'явы, якія не маюць формы і не займаюць дакладнага месца ў прасторы⁷. Аднак назіранне над семантычнай дэрывацыяй у сферы дзеясловаў дазваляе вылучыць шэраг мадэляў іх метанімічнага развіцця. Перш за ўсё гэта мадэлі, уласцівыя назоўнікам са значэннем працэсуальнасці. Так, сярод назоўнікаў распаўсюджаны перанос 'дзеянне' — 'вынік дзеяння': *засветка* 'пятно на светочувствительном материале, возникшее под воздействием прямого света' (СНСЗ-70) (ад 'порча светочувствительного материала под воздействием света' (ССРЛЯ)). Па гэтай жа мадэлі можа адбывацца і метанімічны перанос значэння дзеясловаў: *зацепить* 'ранить' (СНСЗ-70) (ад 'задеть при движении' (ССРЛЯ)); *настучать* 'сделать донос, донести на кого-либо' (СНСЗ-70) (ад 'напечатать на пишущей машинке' (ССРЛЯ)). У гэтых прыкладах мадэль пераносу значэнняў для дзеяслова можа быць названа інакш: 'пачатковае дзеянне' — 'наступнае дзеянне'. Трэба адзначыць і супрацьлеглы выпадак — 'канчатковае дзеянне' — 'пачатковае дзеянне': *увести* 'украсть' (СНСЗ-70) (ад 'украд, похитив (животное, средство передвижения), угонять, отправлять куда-либо' (ССРЛЯ)). Тут назіраецца і зніжэнне стылістычнай афарбоўкі слова. Гэта звязана з пашырэннем валентных магчымасцей дзеяслова. У слоўнікавай дэфініцыі закладзена суіснаванне дзеяслова з назоўнікам, які абазначае нешта, здольнае рухацца (ці само, ці з дапамогай чаго-небудзь). З кантэксту... *любители быстрой наживы «увели» 2,5 млн фунтов стерлингов ...* бачна, што разглядаемы дзеяслоў спалучаецца з іншым, не звязаным з рухам назоўнікам *стерлинги*.

Як бачна, для метанімізіруючых дзеясловаў характэрна спалучэнне

двух відаў адносін — прычынна-выніковых і часавых. Апошнія могуць быць як адносінамі паслядоўнасці, так і адначасовасці.

Нягледзячы на тое, што тыпы пераносных значэнняў слоў звычайна дастаткова рэгулярныя, лічым, што ў дзеясловах гэтая рэгулярнасць менш устойлівая, чым у назоўніках. У сувязі з гэтым у кожным выпадку метанімічнай дэрывацыі дзеяслова можна вылучыць сваю, канкрэтную для пэўнай пары значэнняў мадэль пераносу.

Метанімічная дэрывацыя адбываецца як у пераходных, так і ў непераходных дзеясловах. Слоўнікі новых слоў і значэнняў адначасова фіксуюць аднолькавыя пераносныя значэнні па тыпу метаніміі ў парных дзеясловах: *выйти* 'обнаружить, найти кого-либо, что-либо в результате предпринятых усилий' (СНСЗ-70) (ад 'прийти куда-либо, оказаться где-либо, появиться, показаться' (ССРЛЯ) і *выходить* 'несов. к *выйти*' (СНСЗ-70).

Такім чынам, можна адзначыць наступныя асаблівасці метанімічнага пераносу ў назоўніках і дзеясловах: большая распаўсюджанасць метаніміі сярод назоўнікаў у параўнанні з дзеясловам; больш разнастайныя мадэлі пераносу ў семантычных структурах назоўнікаў; у сувязі з гэтым большая разнастайнасць матывуючых адносін, якія ляжаць у аснове пераносу; наяўнасць індывідуальных і агульных мадэляў метаніміі для назоўнікаў і дзеясловаў; наяўнасць прычынна-выніковых і часовых адносін як асновы метаніміі дзеясловаў; меншая рэгулярнасць метанімічнага пераносу дзеяслова ў параўнанні з назоўнікам.

¹ Гл.: Котелова Н. З. // Советская лексикография. М., 1988. С. 50.

² Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев, 1989. С. 9.

³ Гл.: Журавлев А. Ф. // Способы номинации в современном русском языке. М., 1982. С. 64.

⁴ СЕ — Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. М., 1981—1984; ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М.; Л., 1950—1965.

⁵ Гл.: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977. С. 31.

⁶ Гл.: Земская Е. А., Китаргородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. М., 1981. С. 433.

⁷ Гл.: Гарипова Н. Д. // Исследования по семантике. Уфа, 1976. С. 96.

А. Р. ВАРАНЦОВА

БІНАМИНАТЫЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ ПРАМОЙ АЦЭНКІ Ў ТЭКСТАХ-ПЕРСАНАЛІЯХ

Вядома, што камунікатыўныя магчымасці выказвання ў значнай ступені абумоўлены яго фармальнай арганізацыяй. Між тым адна і тая ж мадэль у залежнасці ад лексічнага напаўнення яе кампанентаў можа выражаць розныя лагічныя адносіны. Так, структурная схема N_1-N_1 , што ляжыць у аснове бінамінатыўных канструкцый (БК), пры пэўным лексічным напаўненні становіцца формулай прамой ацэнкі. Замяшчэнне галоўных сінтаксічных пазіцый ажыццяўляецца з улікам функцыянальнай спецыялізацыі імёнаў: «эмацыянальна-ацэначнае значэнне імкнецца заняць месца выказніка, а назоўнік з канкрэтнай рэферэнцыяй... перамяшчаецца ў пазіцыю дзейніка»¹. Такім чынам, аксіялагічны патэнцыял схем сканцэнтраваны ў імённым прэдыкаце: *Мама — выдатніца*.

Аднак далёка не заўсёды элементарная двухкампанентная схема бывае дастатковай для апісання ацэначнага зместу БК. У шэрагу выпадкаў другое N_1 застаецца аксіялагічна нейтральным і «груз» ацэнкі прымаюць на сябе развіваючыя канструкцыі — дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні. Сінтаксічная структура выказванняў такога тыпу ўскладняецца дадатковым кампанентам, часцей за ўсё ад'ектыўным: *На-стаўнік — высакародная прафесія* (пашыраная схема N_1-AdjN_1) або субстантыўным: *Чырвоны крыж — знак міласэрнасці* (пашыраная схема $N_1-N_1N_2$). Сімвалам Adj можа абазначацца прыметнік, комплекс прыметнікаў, дзеспрыметнік і г. д., сімвалам N_2 — кіруемы назоўнік (часцей за ўсё ў форме роднага склону), іменнае словазлучэнне і г. д. Згодна лінгвістычнай традыцыі мы разглядаем N_1-AdjN_1 і $N_1-N_1N_2$ як разнавіднасці мінімальнай схем N_1-N_1 .